

у даному напрямку. Важливими компонентами навчального процесу виступають всебічний інтелектуальний і психічний розвиток особистості, її активна участь у пізнавальній діяльності, саморозвитку та самоосвіті.

Створення умов для особистісно-професійного саморозвитку студента, озброєння його навичками роботи над собою, спрямування його зусиль на самоосвітню діяльність і самовдосконалення особистості – основні пріоритети в організації навчально-виховного процесу сучасного вищого навчального закладу.

Література

1. Закон України «Про освіту». – К. : Генеза, 1996. – 36 с.
2. Богданов І. Т. Проблеми самоосвітньої діяльності студентів педагогічних навчальних закладів / І. Т. Богданов // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Серія педагогічна: Дидактики дисциплін природознавчо-математичної та технологічної освітніх галузей. – Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, 2000. – Вип. 6. – С. 67-72.
3. Буряк В. К. Умови та засоби самоосвіти студентів / В. К. Буряк // Вища школа. – 2002. – № 6. – С. 18-29.
4. Громцева А. К. Формирование у школьников готовности к самообразованию: [учеб. пособие по спецкурсу для студентов пед. институтов] / А. К. Громцева. – М.: Просвещение, 1983. – 144 с.
5. Касьяненко М.Д. Самостоятельная работа студента: [учебное пособие для слушателей ФПК вузов] / М.Д. Касьяненко. – К.: УМК ВО, 1988. – 280 с.
6. Козаков В. А. Самостоятельная работа студентов: [учебное пособие для слушателей ФПК вузов] / В. А. Козаков. – К.: УМК ВО, 1988. – 280 с.
7. Кулюткин Ю. Н. Самоорганизация познавательной активной личности как основа готовности к самообразованию / Ю. Н. Кулюткин. – М., 1977. – 75 с.
8. Малихін О. В. Методичні рекомендації для формування у майбутніх учителів потреби в професійній самоосвіті / О. В. Малихін. – Кривий Ріг: КДПУ, 2000. – 24 с.
9. Протасова Н. Г. Післядипломна освіта педагогів: зміст, структура, тенденції розвитку / Н. Г. Протасова. – К., 1998. – 176 с.
10. Психологические проблемы самообразования учителя / [под ред. Г. С. Сухобской]. – М., 1986. – 98 с.
11. Пшебильский П. Г. Содержание и методика самообразования педагога-воспитателя / П. Г. Пшебильский. – М., 1984. – 80 с.
12. Скарнар В. К. Пути совершенствования форм и методов самообразования учителей / В. К. Скарнар. – К., 1982. – 48 с.

Стаття надійшла до редакції 31.03.2010 р.

Стіліані Гліада Христові
здобувач Інституту педагогіки
НАПН України

ВИРОБЛЕННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК ЧИННИК ОСОБИСТІСНОГО САМОРОЗВИТКУ

У статті розглядаються лінгводидактичні поняття, які є визначальними для дослідження – поняття «культура мовлення», комунікативні якості мовлення, показники якостей досконального мовлення. Особливу увагу приділено розкриттю

взаємозв'язку мови і мислення, мови і мовлення, культури мовлення і загальної культури особистості як показника особистісного саморозвитку.

Ключові слова: культура мовлення, якості мовлення, показники якостей мовлення, саморозвиток.

В статье рассматриваются лингводидактические понятия, которые являются основополагающими для исследования – понятие «культура речи», коммуникативные качественные признаки речи, показатели качественных признаков совершенной речи. Особое внимание уделено раскрытию взаимосвязи языка и мышления, языка и речи, культуры речи и общей культуры личности как показателя личностного саморазвития.

Ключевые слова: культура речи, качественные признаки речи, показатели качественных признаков речи, саморазвитие.

In the article considering linguistic and didactic notions that are considered to be background for researching - <culture of Speech>, speech communication quality, performance qualities of a perfect speech. Particular attention is paid to disclosure of communication language and thinking, language and speech, Culture Broadcasting and general culture of the individual as an indicator of personal self-development

Keywords: Broadcasting Culture, quality speech, speech quality scores, self-development.

У системі загальної освіти мовна підготовка учнів передбачає набуття ними знань про мову, її граматичну структуру, словниковий склад, стилістичні можливості, історію та закони розвитку мови. Мовленнєва підготовка передбачає застосування знань із мови, учні розвивають навички використання мовних засобів під час спілкування в різних життєвих ситуаціях. Цей процес тісно пов'язаний із культурою мовлення (засвоєнням норм і якостей літературної мови) та формуванням мовленнєвих умінь і навичок. Повноцінна мовленнєва підготовка учнів забезпечується чинниками, що у свою чергу сприяють вихованню культури мовлення, зокрема формуванню такого її складників, або стилістично-комунікативних якостей, що досягається не тільки вивченням словесно-інтонаційних засобів мови, дотриманням літературних норм, а й культурою мислення й почуттів, мовленнєвою поведінкою комунікантів.

Увага до культури мовлення в школі зумовлена тим, що вона є складовою мовленнєвої підготовки учнів. Висока культура мовлення виявляє невичерпні потенції мови, гармонію її функцій, тому й важливо розвинути в учнів здатність оптимального вибору мовних засобів відповідно до предмета розмови, мовленнєвої ситуації.

Проблема формування мовленнєвої грамотності з урахуванням культури мовлення учнів загальноосвітніх закладів не нова, але багатоаспектна, і тому в лінгвістичній літературі їй присвячено чимало досліджень. Твердження про тісний взаємозв'язок культури з комунікативними якостями мовлення знайшло відображення у розвідках учених В. Виноградова, Б. Головіна, О. Леонтєва, В. Костомарова та інших. Проблемою комунікативних якостей мовлення займалися лінгвісти,

літературознавці, методисти (Н. Бабич, О. Біляєв, Л. Булаховський, Д. Ганич, М. Жовтобрюх, Л. Мацько, І. Олійник, М. Пентилюк, М. Сулима, М. Рильський).

Однак оптимальних шляхів вироблення культури мовлення старшокласників як складової загальної культури особистості, тобто як чинника особистісного саморозвитку в лінгводидактиці не виявлено, що засвідчує вивчення й аналіз науково-методичної літератури. Недостатність уваги до цієї проблеми пояснюється передусім нерозробленістю методики вироблення культури мовлення старшокласників шляхом засвоєння можливостей мови у процесі навчання, обмеженістю реалізації комунікативно-діяльнісного підходу до навчання мови як предмета, а також недостатньою фаховою підготовленістю вчителів до роботи з означеної проблеми.

Метою публікації є теоретичне обґрунтування роботи з формування культури мовлення старшокласників у процесі засвоєння мовних засобів як чинник особистісного саморозвитку.

Успішному розв'язанню поставленої проблеми, на наш погляд, слугуватиме попередній аналіз показників комунікативних якостей мовлення. Учені виділяють такі комунікативні якості мовлення: О. Біляєв – правильність, точність, виразність, багатство, змістовність; Л. Булаховський – правильність, точність, багатство, естетичність, ясність; Л. Мацько – правильність, точність, логічність, чистота, виразність, багатство, різноманітність, доречність, достатність, емоційність, ясність; М. Пентилюк – змістовність, правильність, чистота, точність, логічність, послідовність, різноманітність, доцільність, виразність та образність. Упорядники словника-довідника (Т. Ладиженська, О. Михальська, А. Коньков) – правильність, точність, логічність, чистота, виразність, багатство й доречність. Комунікативні якості мовлення – передусім критерій оцінки ефективності мовлення в цілому, отже, й показники культури мовлення. У той же час поняття досконалого мовлення служить критерієм оцінки мовленнєвої майстерності, мистецтва автора мовлення (в межах загального позитивного ефекту). З цих позицій найчастіше оцінюється естетична сторона висловлювань і якості вимовляння (виконання).

Для нашого дослідження цінною є думка В. Мельничайка, що найбільш важливими якостями мовлення, над виробленням яких слід працювати вчителям, є точність (вона необхідна для висловлення змісту, для висвітлення теми) і виразність [6, с. 20].

Точність мовлення – повна відповідність, узгодженість висловлюваного з певними матеріальними та ідеальними реаліями життя. Точність мовлення забезпечується цілковитою відповідністю вживаних слів тим поняттям, уявленням, які закріпилися у мовленні за мовними одиницями, найбільше за лексемами, фразеологізмами, реченнями. Точність

мовлення найвиразніше виявляється у синоніміці засобів, залежить від уміння мовця добирати потрібне слово з багатьох рівнозначних слів, кожне з яких відрізняється стилістично (*активний – діяльний, енергійний, завзятий, ініціативний; актуальний – злободенний, животрепетний, наболілий, болючий, нагальний; аргумент – доказ, довід, обґрунтування; вважати – думати, міркувати, гадати, припускати, мислити*); або є стилістично абсолютними (*акомпанемент – супровід, автономія – самоврядування, адекватний – тотожний, ажіотаж – лихоманка, актуальний – злободенний, нагальний; активний – діяльний, акцент – наголос, виділення; алегоричний – прихований, аматорський – любительський, аналізувати – розбирати, розглядати, досліджувати; баланс – рівновага, бар'єр – перешкода, гарантія – запорука, запевнення*).

Виразність є ознакою культури мовлення всіх мовців і виявляється через їх уміння користуватися всіма стилями мови. У наукових текстах виразність досягається точністю слів і логічністю викладу, професійною лексикою і фразеологією. Офіційно-діловий стиль характеризується використанням адміністративно-управлінською термінологією, різного рівня стандартизацією, кліше. Публіцистичний стиль увиразнюється суспільно-політичною лексикою, ідеологемами, інформаційними штампамі та експресивними художніми засобами. У художній літературі виразність формується майстерними художніми засобами: тропами і стилістичними фігурами.

Обов'язковою умовою досягнення точності й виразності мовлення є увага до стилю і жанру текстів, умов, середовища й колориту спілкування, культурно-освітнього рівня мовців, бо в кожному типі мовного спілкування рівень точності має свій вияв (*автохтонний (місцевого походження; корінний; який виник на місці теперішнього проживання; існування – автохтони, аборигени) – привнесений (який з'явився з інших країв, перейнятий від інших націй – привнесені традиції); грандіозний (який вражає величиною своїх розмірів, потужністю; величний – грандіозний внесок) – мізерний (незначний за розміром, за кількістю; малий; бідний, убогий, жалюгідний; змарнілий; який не має істотного значення – мізерний зарібок*).

Формування мовної культури, тобто усного та писемного мовлення, навичок і поведінки мовного спілкування, відбувається поступово. У її становленні (за Л. Мацько) виділяють кілька етапів [5]:

1. Рівень мовної правильності. Він забезпечується мовною освітою (вивчення правил користування мовою, її лексикою, граматичними формами, фонетичним ладом; отримання знань з історії української літературної мови, з історії становлення галузевих термінологій; отримання навичок редагування тексту, ознайомлення з основними прийомами мовно-стилістичної правки тексту).

2. Рівень інтеріоризації, який засвідчує вміння реалізувати себе у висловленнях відповідно до власного внутрішнього стану, уміння творити себе засобами мови і виражати свою особистість. Він забезпечується духовно-моральною культурою особистості, розумовою (логічною) культурою мовлення, комунікативною і сценічною. Досягнення високої культури мовлення на цьому етапі уможлиблюється роботою над словом: аналіз шляхів відбору автором того чи того образу, оцінка образу, добір власних зображально-виражальних засобів, вибір тих, які найбільше відповідають національним особливостям; осмислення естетичної природи літературних явищ, розуміння діалектики взаємодії літературних чинників і компонентів, з'ясування естетичної й морально-етичної функції письменства; уміння чітко і ясно висловлювати свою позицію, будувати переконливу аргументацію, вільно виступати перед аудиторією й емоційно впливати на слухачів, володіти гнучким, рухливим голосом, дикцією, підкоряти голос конкретним мовленнєвим цілям, ефективно реалізувати свої демократичні права і свободи в усіх сферах комунікації.

3. Рівень насиченості – передбачає володіння багатством і різносистемністю мовних засобів. Мовець вільно почувається у мовній стихії, має багатий лексикон, опанував жанри і стилі.

4. Рівень адекватного вибору – характеризується вмінням говорити прицільно, на кожну мовну ситуацію відгукуватися точною мовною реакцією.

5. Рівень володіння метамовою (терміносистемами, фразеологією, композиційно-жанровими формами текстотворення).

Висновуємо, що процес вироблення культури мовлення є по суті активним учасником формування самосвідомості й саморозвитку особистості.

Розвиток мовлення учнів передбачає обов'язкове врахування психологічних особливостей і механізмів мовлення, формування їхнього творчого мислення за допомогою зображально-виражальних засобів. Для цього необхідно насамперед визначити мовні засоби, якості мовлення як психологічні категорії, розглянувши з цієї позиції формування культури мовлення старшокласників.

Вироблення мовленнєвих умінь і навичок, як і будь-який мовленнєвий процес, супроводжується цілим комплексом психічних процесів і дій: під час навчання мови необхідно враховувати психологічні властивості та механізми мовлення, особливості формування творчого мислення учнів. Навчання мови можливе лише на основі розвитку образного мислення учнів, їхньої уваги, пам'яті, уміння бачити факти, порівнювати їх, синтезувати, узагальнювати, конкретизувати й абстрагувати – тобто на основі психічного відображення дійсності. Психологи та психолінгвісти (П. Гальперін, Л. Григоровська, О. Леонтьєв, О. Лурія, В. Москалець, А. Петровський, С. Рубінштейн та інші)

розглядають розвиток культури мовлення саме через процеси психічного відображення дійсності.

Важливу роль у формуванні мовленнєвої грамотності відіграє й робота пам'яті – здатність людини утримувати в голові, у нейронних клітинах мозку, інформацію про світ і про себе; пам'ять виступає не тільки як сховище досвіду та знань, але й здатність людини оперувати ними, відтворювати їх за бажанням. Труднощі самостійного мовлення пояснюються неопрацьованістю оперативної мовленнєвої пам'яті. Формування цього механізму – одне з головних завдань розвитку культури мовлення, формування мовленнєвої грамотності в школі. Із процесами запам'ятовування тісно пов'язані емоції – специфічна форма взаємодії людини з довколишнім світом, спрямована на пізнання цього світу та свого місця в ньому через саму себе у формі переживань. Емоції впливають на пам'ять, можуть закріпити слід у пам'яті, захищаючи його від деформації та зникнення. Пережиті людиною та збережені в її пам'яті негативні почуття виступають як сигнали, що стримують її від дій щодо тих об'єктів, які викликали в минулому переживання. Відтворені позитивні почуття, навпаки, спонукають людину до діяльності [7; 8; 9]. Звідси випливає увага до позитивних емоцій у формуванні мовленнєвої грамотності учнів: уважно, частіше й найдовше учні запам'ятовуватимуть те, що схвилювало чи захопило їх, збудило їхню увагу, активізувало пам'ять, мислення й мовлення, і навпаки – охоплені гнівом або негативними емоціями, учні навряд чи спроможні хоча б концентрувати думку.

Емоції завжди сигналізують про те, як задовольняються потреби та інтереси, здійснюється ставлення до навколишнього світу, а емоційні реакції, за словами Л. Виготського, «істотно впливають на всі форми нашої поведінки, на всі моменти навчально-виховного процесу» [1, с.113]. Важлива роль у вираженні емоцій належить мовним засобам мови, за допомогою яких досягається не тільки виразність висловлювання чи емоційність спілкування, а й може послаблюватися чи посилюватися ефективність мовлення.

Зважаючи на діалектичний зв'язок мислення й мовлення, виникає потреба обґрунтувати розвиток мовлення насамперед із психологічних позицій, адже саме через мовлення відбувається перехід від пам'яті (образи, уявлення) до мислення. Мовленнєва діяльність супроводжується певними мисленнєвими діями, що є основним видом розумових дій. Саме через мислення відбувається процес закріплення окремих пізнавальних процесів у єдиний блок – інтелект людини, бо воно забезпечує здатність людини будувати індивідуальну “картину світу”, особистісно відображати й розуміти навколишню дійсність, суб'єктивно розвивати й реорганізовувати індивідуальний досвід. Мисленнєві дії є основним видом розумових дій. У дослідженнях П. Гальперіна [2] описано процес поетапного формування мисленнєвих дій. Першою в цьому процесі є

зовнішня дія з опорою на матеріальні предмети, потім ці матеріальні предмети замінюються символами й оформлюються у вигляді вербальних знаків. Вербалізація спочатку відбувається уголос, а потім у вигляді “проговорювання” і, нарешті, в думках, за допомогою внутрішнього мовлення. Роль внутрішнього мовлення полягає в матеріальному закріпленні думки. Внутрішнє мовлення, таким чином, є проміжною ланкою між мисленням і зовнішнім мовленням.

Внутрішні мисленнєві дії узагальнюються, скорочуються й автоматизуються. Кожна мисленнєва дія включає мисленнєві операції, серед яких найважливішими є аналіз, синтез, порівняння, абстрагування й узагальнення [7], які необхідно враховувати й оптимально використовувати в процесі навчання предметів для розвитку розумових здібностей учнів, осмисленого сприймання навчального матеріалу та міцного засвоєння його. Мисленнєві операції перебувають у взаємозв'язку і приводять у дію мовленнєвий механізм. Моделі мовленнєвого механізму людини, породженого на психолінгвістичній основі, знаходимо в працях О. Леонтьєва: 1) мотивація та ймовірне прогнозування мовленнєвої діяльності; 2) програмування мовленнєвої діяльності; 3) перехід від плану програмування до граматико-синтаксичної структури речення; 4) пошук потрібного слова за семантичними та звуковими ознаками; 5) моторне програмування до заповнення її звуками; 6) забезпечення реального звучання мови [4].

Висновуємо, що механізм мовлення має динамічну природу. Його формування, перебудова та запуск відбуваються в результаті обміну повідомленнями, що необхідно і достатньо для того, щоб накопичувались елементи відбору і сформувалася здатність проводити акт відбору. Отже, для успішного формування культури мовлення учнів необхідно активізувати психологічні механізми породження мовлення, у процесі якого й формуватимуться уміння відбору мовних засобів мови для висловлення певної думки. Для цього слід проаналізувати процес перетворення внутрішнього мовлення на зовнішнє. Цей процес узагальнено відтворює створена О. Леонтьєвим модель продукування висловлювання: 1) внутрішнє мовлення (задум); 2) лексико-семантичний план; 3) граматична структура; 4) зовнішнє мовлення [4]. Учений доводить, що внутрішнє мовлення, на відміну від зовнішнього, не реалізується ні у вигляді звуків, ні у вигляді знаків: воно служить для підготовки процесу спілкування, регулює мовну поведінку, опрацьовує отриману інформацію. Таким чином, чуття норми формується під час опрацювання норм літературної мови, а також у процесі роботи над помилками, допущеними учнями. Чуття досконалого мовлення розвивається під час ознайомлення з багатством мови та зображально-виражальними можливостями мовних одиниць.

Мовне виховання особистості покликане до формування повноцінної індивідуальності. Особистість формується переважно засобами лексико-поняттєвого арсеналу, зображально-виражальними засобами й розкривається як освічена яскрава особистість. Мова також є складником світового мовного простору, частиною смислового багатства всього людства, оскільки є мовною картиною відтворення пізнання довкілля, його законів розвитку, пізнання соціального часу і простору.

Мовні знання формуються паралельно й у взаємозв'язку з уміннями й навичками під час мовленнєвої діяльності. Мовленнєві вміння в усіх видах діяльності мовлення пов'язані з емоціями, уявленнями, мисленням. У рецептивному мовленні, коли пізнаються форми мови та їх значення, потрібно співвідносити ці форми з позамовною дійсністю, глибоко проникати у підтекст мовлення. Під час продукування мовлення слід орієнтуватися в позамовній дійсності, в умовах спілкування і вміло добирати засоби мови (у тому числі й виражальні) для побудови мовлення кожного разу по-новому, тобто відчувати, уявляти, мислити.

Отже, формування мовленнєвих умінь і навичок старшокласників під час опрацювання мовних засобів мови – складний багаторівневий процес, що охоплює різні рівні психічного відображення фактів, явищ, предметів навколишньої дійсності (сенсорно-перцептивний, уявлень, мовленнєво-мисленнєвий) і характеризується розвитком комплексу психічних процесів (увага, пам'ять, уява), мовленнєво-мисленнєвих операцій (порівняння, аналіз, синтез, узагальнення) і механізмів (сприйняття, запам'ятовування, породження мовлення). Успішним цей процес буде лише за умови розвитку виразного й точного мовлення учнів, оскільки ці динамічні індивідуальні процеси передбачають свідоме користування засобами мови для висловлення думки та відтворюють рівень сформованості мовленнєвих умінь і навичок, який виявляється в мовленнєвій діяльності особистості і є одним із чинників загальної культури людини.

Процес засвоєння засобів мови, своєю чергою, тісно пов'язаний із формуванням мовленнєвої грамотності, що характеризується свідомим ставленням до мови, глибоким знанням її, розвиненим мовленням, а отже, і мисленням, інтелектом, емоційною сферою, емоційно-естетичним сприйняттям мови й мовлення, що передбачає чутливість до слова, здатність відчувати й розуміти всі відтінки його значення, відчувати естетику мови, її багатство, виразність, образність.

Література

1. Выготский Л. Мышление и речь: Психологические исследования / Л. Выготский. – М. : Лабиринт, 1996. – 416 с.
2. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 140 с.
3. Кочерган М. П. Слово і контекст: (Лексична сполучуваність і значення слова) / М. П. Кочерган. – Львів : Вища школа, 1980. – 182 с.

4. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность / А. А. Леонтьев. – М. : Просвещение, 1969. – 214 с.
5. Мацько Л. І. Стилїстика української мови : підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько ; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
6. Мельничайко В. Я. Творчі роботи на уроках української мови. Конструювання. Редагування. Переклад : посібник для вчителів / В. Я. Мельничайко. – К. : Радянська школа, 1984. – 224 с.
7. Менчинская Н. А. Проблемы учения и умственного развития Школьника : Избранные психолог. труды / Н. А. Менчинская ; АПН СССР ; сост., авт.вступление Якиманская И. С. – М. : Педагогика, 1989. – 224с.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн ; сост. А.В.Брушлинский. – СПб.: ПИТЕР, 2000 – 705 с.
9. Сергеев К. К. Общая психология как точная наука / К. К. Сергеев. – Херсон : Наддніпрянська правда, 1995. – 238 с.
10. Словарь-справочник лингвистических терминов : пособие для учителей / сост. Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1976. – 543 с.
11. Словник-довідник з української лінгводидактики : навчальний посібник / за ред. М. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2003. – 150с.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2010 р.

Є. С. Дехтяр
*пошукачка каф. психології та педагогічних технологій,
Криворізький ДПУ*

КУЛЬТУРА МИСЛЕННЯ ЯК ОСНОВА ОСОБИСТІСНОГО САМОРОЗВИТКУ

Стаття присвячена проблемі саморозвитку особистості, аналізу ролі культури мислення в процесі особистісного саморозвитку дитини.

Ключові слова: культура мислення, саморозвиток особистості, акмеологія, навчально-дослідницька діяльність, наступність.

Статья посвящена проблеме саморазвития личности, анализу роли культуры мышления в процессе личностного саморазвития ребенка.

Ключевые слова: культура мышления, личностное саморазвитие, акмеология, учебно-исследовательская деятельность, приемственность.

This article devotes to the problem of children personal own development; to the analysis of role of culture of mentality in the process of children personal own development.

Key words: culture of mentality, personal own development, akmeologic, the research activity, the continuation.

Ідея виховання людини культури як засобу вирішення протиріч, що виникли в результаті динамічного соціально-економічного розвитку актуалізувало багато традиційних для педагогічної науки проблем. Заміна консервативної освіти, орієнтованої на дитину, як носія певної сукупності